

XITOIY TILSHUNOSLIGI

Rasulova Xumoraxon

Andijon davlat chet tillari instituti

Filologiya va tillarni o'qitish:

Xitoy tili yo'nalishi 101-guruh talabasi

Annotatsiya: Ushbu tezis Xitoy tilining tarixiy rivoji, fonetik tizimi, tonlar xususiyatlari, logografik yozuv tizimi, grammatik qurilishi hamda semantik va leksik xususiyatlarini ilmiy nuqtai nazardan tahlil qiladi. Shuningdek, Xitoy tilshunosligining umumiy tilshunoslikka qo'shgan hissasi, tipologik tasnifdagi o'rni hamda global til sifatidagi ahamiyati ko'rib chiqiladi. Mazkur ish umumiy tilshunoslik, sinologiya va Sharq tillari bo'yicha ilmiy va amaliy izlanishlar uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Ton, fonologiya, analitik til, ieroglif, logografik tizim, Pinyin, radikal, semantika,

Abstract: This thesis analyzes the historical development of the Chinese language, its phonetic structure, tonal system, logographic writing system, grammatical features, semantic characteristics, and lexical structure. Additionally, it highlights the contributions of Chinese linguistics to general linguistics, its position in linguistic typology, and its importance as a global language. The research serves as a theoretical foundation for studies in general linguistics, Sinology and Eastern language education.

Keywords: Tone, phonology, analytic language, hieroglyph, logographic system, Pinyin, radical, semantic.

Аннотация: Данная тезисная работа представляет научный анализ исторического развития китайского языка, его фонетической системы, особенностей тонов, логографической письменности, грамматического строя, а также семантических и лексических характеристик. Кроме того, рассматривается вклад китайского языкознания в общую лингвистику, его место в типологической классификации и значение китайского языка как глобального средства общения. Настоящее исследование служит теоретической основой для научных и практических изысканий в области общего языкознания, синологии и востоковедения.

Ключевые слова: Тон, фонология, аналитический язык, иероглиф, логографическая система, пиньинь, радикал, семантика.

Dunyodagi eng qadimiy va murakkab tillardan biri sanaluvchi Xitoy tili tilshunoslikning turli yo'nalishlarida chuqur izlanishlarga sabab bo'lgan. Xitoy tilining fonetik tizimi, tonlarning ma'no farqlashdagi o'rni, logografik yozuv tizimining o'ziga

xosligi hamda analitik grammatik qurilishi uni umumiy tilshunoslik doirasida alohida mavqega ega qiladi. Bugungi globallashuv jarayonida Xitoy tili siyosiy, iqtisodiy, ilmiy va madaniy sohalarida keng qo'llanilmoqda. Shu bois Xitoy tilshunosligini o'rganish, uning tarixiy taraqqiyoti va lingvistik tizimini chuqur tahlil qilish dolzarb vazifalardan biridir. Ushbu tezisda Xitoy tilining tarixiy rivojlanishi, fonetikasi, grammatikasi, yozuv tizimi hamda umumiy tilshunoslikdagi ilmiy ahamiyati yoritiladi.

1. Xitoy tilining kelib chiqishi va tarixiy taraqqiyot. Xitoy tilining tarixi uch ming yildan ortiq vaqtni o'z ichiga oladi. U quyidagi bosqichlarda rivojlangan:

1.1. Qadimgi Xitoy tili. Shang va Zhou sulolalari davrida orakul suyaklaridan topilgan yozuv namunalari Xitoy tilining eng qadimgi shakli sanaladi. Bu bosqichda ierogliflarning dastlabki ko'rinishlari shakllangan.

1.2. Klassik Xitoy tili. Konfutsiy va boshqa donishmandlar asarlari yozilgan mazkur til qisqa, ixcham, lekin semantik jihatdan chuqur mazmunga ega. Bu davr Xitoy tilining adabiy normasi shakllangan bosqich hisoblanadi.

1.3. O'rta Xitoy tili. Tang va Song sulolalari davrida talaffuz tizimi o'zgargan, qofiya lug'atlari va fonetik tasniflash tajribalari aynan shu davrda paydo bo'lgan.

1.4. Zamonaviy Xitoy tili (Mandarin) XX asrda standartlashtirilgan Putonghua hozirgi kunda Xitoy Xalq Respublikasining rasmiy tili bo'lib, global miqyosda eng ko'p o'rganilayotgan tillardan biridir.

2. Xitoy tilining fonetik tizimi va tonlar Xitoy tilining fonetik tizimi boshqa ko'pchilik tillardan farq qiladi. Eng muhim xususiyati — tonlilik.

Mandarin tilida 4 asosiy ton va neytral ton mavjud. Tonning o'zgarishi so'zning ma'nosini butunlay o'zgartiradi. Bo'g'inlarning tuzilishi sodda: undosh + unli + (burun undoshi). Bu tizim fonologiyada tonli tillar nazariyasining rivojiga asos bo'lgan.

3. Xitoy yozuv tizimi

Xitoy tilining yozuvi — logografik, ya'ni belgilar ma'noni yoki bo'g'inni ifodalaydi. Hozirda 80 mingdan ortiq ieroglif mavjud, amalda esa 3–4 mingta belgi keng qo'llaniladi.

Har bir iyeroglif radikal va fonetik bo'lakdan iborat. "Sodda va an'anaviy" belgilar shakllari mavjud. Talaffuz va yozuv o'rtasida doimiy moslik yo'q, bu esa tilni o'rganishda muhim farq yaratadi. Xitoy yozuvi umumiy tilshunoslikda grafemika bo'limining rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatgan.

4. Xitoy grammatikasi. Xitoy tili analitik til bo'lib, grammatik kategoriyalar asosan so'z tartibi, ko'makchilar va kontekst orqali ifodalanadi.

Xususiyatlar: So'z tartibi qat'iy S–V–O. Fe'llarda affikslar bo'lmaydi. Zamon, daraja, davomlilik "le", "zai", "guo" kabi ko'makchilar orqali ifodalanadi. So'zlar o'zgarmaydi, ko'proq sintaktik bog'lanish ahamiyatli. Bu xususiyatlar analitik tillar tipologiyasining shakllanishida muhim o'rin tutadi.

5. Leksik-semantik xususiyatlar. Xitoy tili leksik jihatdan juda boy bo'lib, quyidagilar uning asosiy xususiyatlaridandir. Ko'p ma'nolilik yuqori darajada. Tarixiy voqealarga asoslangan chengyu iborolari keng qo'llaniladi. Sinonim va antonim tizimi rivojlangan. Metafora va ko'chma ma'nolar semantik tizimning ajralmas qismidir.

6. Xitoy tilshunosligining umumiy tilshunoslikdagi o'rni. Xitoy tilshunosligi umumiy tilshunoslikka bir necha muhim yo'nalishda hissa qo'shgan: 1. Tonli fonologiya nazariyasi. 2. Logografik yozuv tizimini o'rganish. 3. Analitik til modelini shakllantirish. 4. Semantika va pragmatika tadqiqotlarining kengayishi. 5. Til o'qitish metodikasining rivojlanishi.

Xitoy tilshunosligining shakllanishi juda qadimiy tarixga ega. Miloddan avvalgi davrlarda paydo bo'lgan dastlabki yozuv namunalari — suyak yozuvi va bronza yozuvlari — tilning semantik va fonetik belgilarini aks ettirgan. Milodiy II asrda yaratilgan "Shuowen Jiezi" asari esa xitoy iyerogliflarini tizimli o'rganishga asos bo'ldi. Keyingi davrlarda fonetik belgilar, radikallar va yozuvning strukturalashgan shakli yuzaga keldi. XX asrda Pekin lahjasining adabiy til sifatida tan olinishi, pinyin transkripsiyasining yaratilishi xitoy tilshunosligi taraqqiyotida muhim bosqich bo'ldi. Xitoy fonologiyasi tonalligi bilan ajralib turadi. Standart mandarinda tovushlarning baland-pastligi ma'noni farqlovchi vazifani bajaradi. Bitta bo'g'in turli tonlarda aytilganda butunlay boshqa ma'noga ega bo'ladi. Bu tilning fonologik tizimini noyob qiladi va umumiy fonologiya nazariyasidagi prozodik birliklar uchun muhim material bo'lib xizmat qiladi.

Xitoy iyeroglifik yozuvi logografik xarakterga ega. Har bir iyeroglif ma'noni ifodalaydi, undan tashqari radikal va fonetik qismlardan tashkil topishi mumkin. Radikal orqali iyeroglifning semantik guruhi aniqlansa, fonetik qism uning talaffuzi haqida ma'lumot beradi. Bu ikki qatlam xitoy yozuvining lingvistik tizim sifatidagi murakkabligini ko'rsatadi. Yozuv tizimining mantiqiy va vizual xususiyatlari kognitiv tilshunoslikda ham alohida o'rganiladi. Xitoy tili analitik tuzilishga ega bo'lib, grammatik ma'nolar ko'pincha so'z tartibi, yordamchi so'zlar va kontekst orqali ifodalanadi. Fe'ning zamon-shakllari o'zgarish orqali emas, balki qo'shimcha yordamchi birliklar orqali aniqlanadi. So'z tartibi esa mazmunning aniq tushunilishi uchun asosiy ahamiyatga ega. Bu xususiyat xitoy tilini boshqa morfologik jihatdan boy tillardan farqlab turadi.

Semantika xitoy tilshunosligida alohida tadqiqot yo'nalishidir. Ko'plab so'zlarning polisemantik bo'lishi, kontekstdan kelib chiqib turli ma'nolarda qo'llanilishi tilning pragmatik imkoniyatlarini kengaytiradi. Bitta iyeroglifning bir nechta ma'nosi bo'lishi tilni o'rganishni murakkablashtirsa-da, semantik tadqiqotlar uchun boy material yaratadi. Zamonaviy xitoy tili bir qancha yirik dialekt guruhlaridan iborat. Mandarin, yue, min, uy, hakka kabi dialektlar fonetik, morfologik va leksik jihatdan katta farqlarga ega. Dialektlarning mavjudligi xitoy tilining tarixiy rivoji,

migratsiyalar, madaniy aloqalar va turli hududlarning til tizimini o'rganishda muhim manba vazifasini bajaradi. Dialektologiya xitoy tilshunosligining ajralmas qismi hisoblanadi.

Xitoy tili umumiy tilshunoslik nazariyalari bilan uzviy bog'liq. Tonal tizim fonologiya nazariyasiga yangi ilmiy qarashlar olib kelgan bo'lsa, iyeroglif yozuvi semiotika va kognitiv lingvistika uchun yirik tadqiqot maydonini yaratgan. Analitik grammatik tuzilma esa morfologik tipologiyaning rivojlanishida asosiy namunalardan biri sifatida talqin qilinadi. Leksik polisemantizm semantika va pragmatika tadqiqotlarida keng qo'llaniladi

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Zhang Q. "Xitoy tilshunosligiga kirish". Pekin universiteti nashriyoti, 2019-yil.
2. Norman J. "Xitoy tili". Kembrij universiteti nashriyoti, 2003-yil.
3. Ramsey S. R. "Xitoy tillari". Prinshon universiteti nashriyoti, 1987-yil.
4. Li Charlz va Tompson Sandra. "Mandarin xitoy tilining funksional grammatikasi". Kaliforniya universiteti nashriyoti, 1981-yil.
5. Umumiy tilshunoslik bo'yicha o'zbek tilidagi ilmiy qo'llanmalar, Toshkent nashriyotlari, 2010–2020-yillar.